

2-ТОМ, 2-СОН

ЎЗБЕКИСТОН ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ХАРАЖАТЛАРИНИ
МОЛИЯЛАШТИРИШДА “ХАРАЖАТЛАР ХАСТАЛИГИ” ОМИЛИ
ТАЪСИРИНИ БАҲОЛАШ

Валиев Шамсиддин Эшпулатович,

Рақамли иқтисодиёт ва агротехнологиялар Университети Иқтисодий ишлар

бўйича проректори

телефон: + 998 91 135 21 88,

e-mail: sh.valiyev@udea.uz

Аннотация. Ушбу тадқиқот ишида Ўзбекистондаги давлат олий таълим муассасалари харажатларини молиялаштиришда ҳисобга олиниши керак бўлган асосий омилларни аниқлаш ва ушбу омиллардан ташқи омилларнинг ўрнини баҳолаш борасида фикрлар келтирилган. Ташқи омиллар мажмуини ифодаловчи “харажатлар хасталиги” омилини туркумлаш, истикболлаш ва уларнинг таъсирини баҳолашга тегишли кўрсаткичларни таҳлил қилиш мақсад қилинган. Омилларни ҳисобга олинишига тегишли илмий-назарий қарашлар ва концептуал ёндашувлар ёритиб берилган. Олинган натижалар асосида асосий хулосалар олинган ва улар бўйича тегишли таклифлар шакллантирилган.

Асосий таянч тушунчалар. Меҳнат унумдорлиги, иш ҳақлари, нархлар ўзгариши, инфляция даражаси, даромадлар тақчиллиги, “харажатлар хасталиги” муаммоси, Баумол индекслари.

Кириш. Сўнгги йилларда Ўзбекистонда олий таълим олишнинг янги оммавийлашув даври бошланди. Ушбу даврда олий таълим муассасалари харажатларини молиялаштириш амалиёти ва уларга таъсир этувчи омиллар ҳам ўзгача бўлади. Тармоқда олиб борилган ислохотлар ва ўзгаришлар натижасида харажатларнинг нисбатан ташқи макроиқтисодий омиллар ва бозор тамойилларига таъсирчанлиги кучаяди. Ушбу жараёнлар таъсирида олий таълим муассасалари харажатларининг ҳамда ОТМларда ишлаб чиқариш функциясининг намоён бўлиш хусусиятларини ўрганиш долзарб аҳамият касб этади. Шу мақсадда ОТМлар харажатларини ички ва ташқи омиллар ўзгаришига ҳамоҳанг равишда ўрганиш ва статистик кузатувлар асосида таҳлил қилиш муҳим ҳисобланади. Мамлакатимизда ҳам ОТМлардаги меҳнат унумдорлиги, иш ҳақлари динамикаси, нархлар ўзгариши ва даромадлар тақчиллиги кўрсаткичларининг ўрганиш ушбу тадқиқот ишида режалаштирилган.

2-ТОМ, 2-СОН

Қисқача адабиётлар таҳлили. Ушбу мавзуда Р. Арчибалд ва Д.Фелдман¹, Р.Мартин², И.В. Абанкина, Т.В. Абанкина, П.В. Деркачев³ кабилар тадқиқотлар олиб боришган. Уларда ОТМларнинг ташқи омиллар ҳисобланган макроиктисодий кўрсаткичларга нисбатан молиялаштиришда ҳисобга олиниши лозим бўлган кўрсаткичлари таҳлил қилинган. Тадқиқотларнинг асосида У.Баумолнинг “харажатлар хасталиги” концепцияси асосида турли ўрганишлар олиб борилган. Хусусан, ОТМлар ҳам якка хизматлар кўрсатиш соҳаси ҳисобланган бошқа тармоқлар каби меҳнат унумдорлиги ошмаган ёхуд турғун ҳолатда реал иш ҳақлари ошиб борувчи соҳа сифатида ўрганилиши таҳлил қилиб берилган. Олий таълим муассасаларининг харажатларининг тез суръатларда ошиши асосида “харажатлар хасталиги”дан бошқа омиллар ҳам борми деган саволга Р. Арчибалд ва Д.Фелдманлар жавоб топишга ҳаракат қилишган. Уларнинг хулосасига кўра қуйидаги тўртта омил олий таълим харажатларининг тез суръатларда ошишига кучли таъсир кўрсатиши мумкин: а) олий таълим персонал хизмат кўрсатишга асосланган тармоқ ҳисобланади. Бу эса ўз навбатида ишчи кучи-меҳнат унумдорлиги кўрсаткичини чекловчи энг муҳим омил ҳисобланади; б) олий таълим юқори малакали ишчи кучини талаб этувчи тармоқ. Ушбу талаб олий таълимдаги асосий ишчи кучининг илмий салоҳиятига кўйилган талаб билан изоҳланади; в) олий таълим хизматларини кўрсатиш соҳасидаги янги технологияларнинг жорий қилиниши янада юқорироқ малакага эга ишчи кучини талаб этади; г) юқори технологиялардан фойдаланиш ва капитал сиғимини пасайтириш ушбу соҳада таннархни пасайтириш эмас сифатни кўтариш учун талаб этилади.

Таҳлиллар ва натижалар. 2010-2022 йиллар давомида мамлакатимизда давлат ОТМларини молиялаштиришда қуйидаги ташқи омилларнинг ҳисобга олиниши ва ўрганилиши талаб этилади:

Биринчидан, мамлакатимиз давлат ОТМлардаги меҳнат унумдорлиги кўрсаткичларининг пулдаги ифодасини умумиктисодий меҳнат унумдорлигига нисбатан ўзгариши таҳлил этилиши керак. Бунда меҳнат унумдорлиги кўрсаткичларининг иктисодиётдаги шундай кўрсаткичлардан ортда қолиши

¹ Archibald R. B., Feldman D. H. *Why do higher-education costs rise more rapidly than prices in general?* //Change: The Magazine of Higher Learning. – 2008. – Т. 40. – №. 3. – С. 25-31.

² Martin R. E., Hill R. C. *Measuring Baumol and Bowen effects in public research universities* //Unpublished manuscript. – 2012.

³ Абанкина И. В., Абанкина Т. В., Деркачев П. В. *Исследование "болезни издержек" в российском высшем образовании* //Университетское управление: практика и анализ. – 2014. – №. 4-5 (92-93). – С. 52-65.

2-ТОМ, 2-СОН

“харажатлар хасталиги” ташхисига мойиллик мавжудлигини кўрсатади. Тескари ҳолат эса бундай омилнинг мавжуд эмаслигини билдиради.

Иккинчидан, ОТМлардаги иш ҳақи кўрсаткичлари ўзгаришининг умумиқтисодий иш ҳақлари динамикасига нисбатан ўзгаришлари таҳлил этилиши талаб этилади. Меҳнат унумдорлиги ошмаган ҳолда иш ҳақларининг кескин ўсиб бориши ОТМларда “харажатлар хасталиги” омилига мойилликнинг юқорилигини ифодаласа, унинг паст бўлиши бу омилнинг таъсири мавжуд эмаслигини кўрсатади.

Учинчидан, ОТМларда нархларнинг умумиқтисодий инфляция даражасига нисбатан ўзгариши. Бунда ОТМларда нархларнинг тез суръатларда ошиши уларда Баумол хасталигига мойилликнинг ортишини ва тескари ҳолатда эса бундай боғлиқлик сустиги билдиради.

Тўртинчидан, юқоридаги учта омилларнинг мавжуд бўлгани ҳолда ОТМларда асосий молиявий кўрсаткич бўлган даромадлар тақчиллиги ёки ортиқлиги борасидаги ўзгаришларни таҳлил қилиш мумкин бўлади.

Айнан ОТМларда “харажатлар хасталиги” омилининг эмпирик кузатувларга мос бўлган кўрсаткичларини ташхислаш мақсадида махсус Баумол индекслари мажмуи ҳам ишлаб чиқилган бўлиб, улар орқали конкрет давр учун ташқи омилларнинг ОТМларни барқарор молиялаштирилишига нисбатан кузатувлар ташкил этилиши мумкин. Ушбу индексларда меҳнат унумдорлиги ўзгариши, иш ҳақлари ўзгариши ва нархлар ўзгариши омиллари экзоген яъни тушунтирувчи омиллар дея баҳоланади. Даромадлар тақчиллигини ифодаловчи индекс (жамловчи индекс) эса тушунтирилувчи, эндоген омил сифатида қабул қилинади. 1-жадвалда Баумол индекслари учун олинган кўрсаткичлар ҳолатлари тавсифи келтириб ўтилган. Ушбу индекслар асосида ОТМларнинг ташқи омилларга нисбатан таъсирлари баҳоланади. Ташқи омиллар таъсири бўйича олинган натижалар асосида ОТМларда “харажатлар хасталиги” муаммосининг мавжудлиги, даражаси ҳамда уларнинг ҳар бир ташқи омилга нисбатан таъсир кучини ташхислаш имкониятига эга бўлинади. Ушбу баҳоланган таъсирларга асосан ОТМларни барқарор молиялаштиришга тегишли хулосалар олиш ва ушбу муаммони самарали ҳал этишга тегишли бўлган турли чора-тадбирлар ишлаб чиқиш имкониятига эга бўлинади.

2-TOM, 2-SON

1-жадвал. Баумол индекслари учун олинган кўрсаткичлар ҳолатлари тавсифи⁴

Кўрсаткичлар	Ҳолат	Тавсифи
Меҳнат унумдорлиги ўзгариши	$B_1 > 0$	ОТМларда меҳнат унумдорлигининг умумиқтисодиётдагидан юқори суръатда ошишини англатади.
	$B_1 < 0$	ОТМларда меҳнат унумдорлигининг умумиқтисодиётдаги ошиш суръатидан ортда қолишини англатади.
Иш ҳақлари ўзгариши	$B_2 > 0$	ОТМларда иш ҳақларининг умумиқтисодий иш ҳақи ошиш суръатларидан юқори бўлишини англатади.
	$B_2 < 0$	ОТМларда иш ҳақларининг умумиқтисодий иш ҳақи ошиш суръатларидан ортда қолишини англатади.
Нархлар ўзгариши	$B_3 > 0$	ОТМларда шартнома нархларининг умумиқтисодий нарх ўсиш суръатларидан юқори бўлишини англатади.
	$B_3 < 0$	ОТМларда шартнома нархларининг умумиқтисодий нарх ўсишидан ортда қолишини англатади.
Даромадлар тақчиллиги	$B > 0$	Даромадлар тақчиллиги даражасининг камайишини англатади.
	$B < 0$	Даромадлар тақчиллиги даражасининг ортишини англатади.

Хулосалар. ОТМларда мавжуд харажатларни барқарор молиялаштиришда ташқи омилларнинг тўғри баҳоланиши жуда муҳим ҳисобланади. Чунки, бундай омилларнинг ҳисобга олинмаслиги ОТМларни молиялаштиришда таъсирчан чоралар кўришни қийинлаштириши мумкин. Бу эса уларнинг оқибати бўлган иш ҳақларини номутаносиб белгиланиши, нархларнинг музлатилиши ва меҳнат ресурсларидан ноўрин фойдаланиш каби тармоққа хос бўлган муаммоларни

⁴ Рубинштейн А. Я. *Опекаемые Блага В Сфере Культуры: Признаки И Последствия* "Болезни Цен"[Patronized Goods in the Sphere of Culture: «Price Disease» Features and Effects] //Published Books. – 2012 асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган

2-ТОМ, 2-СОН

келтириб чиқариши мумкин. ОТМларни молиялаштиришга тегишли ташқи омиллар бўйича аниқ инструментларнинг бўлиши эса бу борада нисбатан аниқроқ ва самаралироқ баҳолаш мезонларини қўллаш имкониятини пайдо қилади. ОТМлар харажатларини узоқ муддатда тўғри молиялаштиришда эса уларнинг ташқи омилларга нисбатан таъсирчанлиги мунтазам баҳоланиб бориши муҳим аҳамият касб этади. Бунда эмпирик кузатувлар учун қўлланилиши лозим бўлган кўрсаткичлар мажмуининг бўлиши таҳлиллар ва ташхислаш жараёнини анча енгиллаштиради.

Фойдаланилган адабиётлар ва манбалар рўйхати:

1. Archibald R. B., Feldman D. H. Why do higher-education costs rise more rapidly than prices in general? //Change: The Magazine of Higher Learning. – 2008. – Т. 40. – №. 3. – С. 25-31.
2. Martin R. E., Hill R. C. Measuring Baumol and Bowen effects in public research universities //Unpublished manuscript. – 2012.
3. Абанкина И. В., Абанкина Т. В., Деркачев П. В. Исследование " болезни издержек" в российском высшем образовании //Университетское управление: практика и анализ. – 2014. – №. 4-5 (92-93). – С. 52-65.
4. Рубинштейн А. Я. Опекаемые Блага В Сфере Культуры: Признаки И Последствия" Болезни Цен"[Patronized Goods in the Sphere of Culture:«Price Disease» Features and Effects] //Published Books. – 2012.

